

NETRADICIONĀLA PIEEJA PADOMJU LAIKA VĒSTURES IZPĒTĒ

Referāts nolasīts Letonikas III kongresā 2009. gada 26. oktobrī

Heinrihs Strods,
LZA goda loceklis

Latvijas padomju okupācijas vēsture kā PSRS imperiālisma uzvara pār nacionālismu¹ 1939.–1991. gadā 52 gadus ir noticis fakts un teorētiski pastāv šodien kā invariants,² t. i., nemainīgs lielums, kas nemainās, ja pārmaina ar to saistītos lielumus, apstākļus vai laikmeta tēlojumus. Šis nemainīgās pagājušās Latvijas vēstures pētīšana un pagātnes restaurācija ir vēstures zinātnes uzdevums. Šo uzdevumu pētnieks spēj veikt tikai tad, ja tā rīcībā ir vēstures avoti, kuri nepastarpinātā veidā sniedz nepieciešamo informāciju gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi.³ Taču šāds stāvoklis reti sastopams. Arī demokrātisko sabiedrību vēstures pētīšanas avoti parasti sniedz pētniekam tikai pastarpināto informāciju, nerunājot par “slēpto” informāciju. Pastāv dažādi vēstures notikumu “nolasīšanas” veidi. Notikumi, kā tos savā laikā uztvēra tautas laikabiedri vai propaganda, var atšķirties no tā, kā tos uztver un novērtē objektīvs vēsturnieks. 20. gs. vēsturniekiem notikumi var likties interesanti, turpretī laikabiedriem tie ir bēdīgi. Slēptās informācijas atklāšanā pētnieki parasti izmanto loģiskās metodes, pieredzi, intuīciju, zinātnisko un, protams, savu pētnieka erudīciju un mūsdienās arī da-tortehniku.⁴

Netradicionālās pieejas varētu analizēt padomju laika izpētes organizācijas (makro) un konkrētā darba (mikro) līmenī. Lai apskatītu netradicionālās pieejas padomju laika vēstures literatūras, avotu un pētījumu tematikas jomā, vispirms jāapzina to kopējais pašreizējais stāvoklis (*status forsendi, stan badanie*) un pēc tam jāizvirza nepieciešamākie virzieni

šo mērķu sasniegšanā. Netradicionālās pieejas padomju laika vēstures pētījumiem Latvijā, pirmkārt, nosaka netradicionālais padomju laiks, netradicionālie padomju laika vēstures rakstīšanas apstākļi, netradicionālie padomju laika notikumu dokumentēšanas, arhīvu komplektēšanas un glabāšanas apstākļi, zinātniskam darbam toreiz un tagad netradicionālie darba apstākļi. Otrkārt, to nosaka Latvijas padomju laika vēstures avotu un literatūras saturs, kas atšķiras no agrāko laiku vēstures avotiem un literatūras ar savu tuvību PSRS impērijas monopartijas ikreizējiem lozungiem sava pārākuma palielināšanai. Treškārt, Baltijas vēstures viltošanai bizantiskās impērijas garā padomju laikā Maskava pievērsa lielu vērību arī tāpēc, ka Baltija ietilpa PSRS robežjoslā, kura aizņēma 500 km no PSRS krasta robežlīnijas.⁵ Tāpēc padomju okupācijas laika vēstures pētniekiem septiņdesmit gadu kopš okupācijas sākuma un divdesmit gadu pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas jāsaprotas ar empīrisku datu iegūšanas grūtībām. Latvijas padomju laika pētniecībā pašreiz vēl mēs atrodamies, tā sakot, koku stādīšanas (zinātnisko faktu rekonstrukcijas) laikā, lai pēc sekmīga darba varētu skatīt arī mežu (padomju laika vēsturi kopumā).

20. gs. padomju totalitārisms visaptveroši kontrolēja sabiedrības dzīvi, atcēla un neievēroja konstitucionālās tiesības, nepieļāva opozīciju un plurālismu, piekopa sabiedrības militarizāciju.⁶ PSRS pastāvēja vienpartijai — PSKP CK un PSRS VDK — padotā valsts totalitārā viscenzūra, kurai bija pakļauta ne tikai visa publicētā statistika, literatūra un prese,

bet arī paši cilvēki un viņu personiskā sarakste. PSRS viscenzūrai bija pakļauta cilvēka personība un karjera, pētījumu tematika. Pastāvēja, pirmkārt, visu grāmatu, kinofilmu tematikas plānošanas cenzūra, kur piecgades plānos darbu izstrādāšanu apsprieda un pieņēma universitāšu, akadēmiju, radošo savienību kompartijiskā vadība un plānus vairākkārt apstiprināja LKP CK jau vairākus gadus pirms darbu izdošanas, bieži mainot to nosaukumus vai "izslēdzot".⁷ Padomju laikmeta pētniecībai PSRS pastiprināti pievērsās 20. gs. 60.–70. gados, kad PSRS atteicās no Hitlera–Stalīna rasu, nāciju un šķiru fiziskās iznīcināšanas, pārejot uz modernākām diktatūras metodēm — kā pašapziņas iznīcināšanu, bailēm. PSRS VDK kā PSKP CK palīginstruments noorganizēja PSRS VDK padomi VDK propagandas darbībai plašās saziņas līdzekļos, literatūrā, mākslā.⁸ Propaganda drošības nodrošināšanai, no vienas puses, nepārtraukti centās atgādināt iekšēju un ārēju ienaidnieku eksistenci, bet, no otras puses, cenšoties izcelt Latvijas komunistisko pagātni, spieda aizmirst neatkarīgās Latvijas laiku. Latvijas Zinātņu akadēmijā feodālisma vēstures septiņus gadsimtus (13.–19. gs.) pētīja tikai seši pētnieki, turpretī padomju periodu (1940–1970) — 35 pētnieki. Padomju laika izpētes tematika un teksti līdz 1990. gadam atradās LKP CK pastiprinātā kontrolē. Otrā galvenā cenzūras pakāpe pēc grāmatas, kinofilmas, preses izdevuma sagatavošanas bija t. s. priekšcenzūra, kuras pirmajā pakāpē 20. gs. 50. gados pēc cenzūras svitrojumiem manuskripta titullapai uzlika cenzūras spiedogu "Atļauts salikt",⁹ norādot lappušu skaitu. Otrā priekšcenzūras pakāpē, kas saglabājās līdz padomju režīma krišanai, cenzors pēc salikuma izskatīšanas, vizējot katru tā autorloksni, uz titullapas uzlika cenzūras spiedogu "Iespiest atļauts"¹⁰ un piešķīra manuskriptam visā PSRS cenzūrā kopš 1944. gada līdz 1989. gadam zināmu Latvijas PSR cenzūras zīmi JT un piezīmju skaitli. Pēc grāmatas iespiešanas, cenzūra grāmatu skatīja trešo

reizi un uzlika spiedogu "Atļauts laist klajā"¹¹. Pēc tam sākās pēccenzūras darbs, kurā visu PSRS pastāvēšanas laiku varēja izņemt katru darbu, kurš neatbilda PSKP CK jaunākajiem lēmumiem vai norādījumiem. 1944.–1989. gados visa publicētā statistika, daiļliteratūra, zinātniskā literatūra, kinofilmas, radoraidījumi, koncertprogrammas, pat sludinājumu plakāti un apsveikuma pastkartes Padomju Savienībā lasītājam un klausītājam bija pieejamas tikai pēc valsts cenzūras. Nevienu muzeja izstādi vai cirka izrādi nevarēja apskatīt bez cenzūras atļaujas.

PSRS impērijas bizantiskās cenzūras gaitā no padomju laika pētnieka rokām tika izņemta informācija, kā rezultātā ne par kādu objektīvu dokumentālu padomju perioda vēstures atspoguļojumu ne zinātniskajā literatūrā, ne presē nevarēja būt ne runas. Ar komunistiskās ideoloģijas 50 gadu "zombēšanas" metodēm daudzi latvieši tika padarīti par citu gribas akliem izpildītājiem, jo bija zaudējuši savu vēsturisko atmiņu un iemācījušies padomju mitoloģiju. Fiziska spīdzināšana nebūt nav tik efektīva kā cilvēka prāta iespaidošana, atzīst Manuels Kastels. Avotu un literatūras trūkuma dēļ daži padomju laika vēsturnieki mēģināja izdarīt secinājumus pat no tā, kādā secībā stāvēja politbiroja locekļi Mauzoleja tribīnēs Oktobra svētku pasākumu laikā. Latvijas padomju perioda vēsture īstenoja tīri propagandistiskus PSKP (LKP) uzdevumus un kā zinātne faktiski nepastāvēja. Padomju laika vēsture PSRS bija Krievijas impērijā vairākkārt nesekmīgi izmēģinātās vienādās domāšanas ieviešanas pasakas un mīti.¹² Padomju laika vēstures mīti bija veidoti, galvenokārt viltojot vai atlasot dokumentus (totāli ideoloģizējot gan vēstures avotus, gan literatūru), nevis lai atklātu īstenību, bet lai demonstrētu padomju panākumus. Totalitārās avotu ideoloģizācijas rezultātā radīja dokumentus, uz kuriem pamatoja melus.¹³ Pret aizliegumu izmantot patiesus vēstures pirmavotus 1976. gadā rakstā "Par personas noklusēšanu vēstures zinātnē" protestēja krievu

vēsturnieki V. P. Daņilovs un S. I. Jakubovska.¹⁴ Taču padomju historiogrāfijas patoloģiskais stāvoklis ne tikai neuzlabojās, bet PSKP CK Marksa–Leņina partijas vēstures institūts pat paziņoja, ka PSKP vēstures avotu bāzei nav jāatbilst tradicionālās vēstures avotu bāzei, bet “principiāli partijiskai patiesībai”. Arī Krievijas mūsdienu oficiālā historiogrāfijā “patriotiskie” vēsturnieki zinātniski objektīvus padomju laika pētījumus uzskata par pretkrievu pētījumiem. Rezultātā kaimiņvalstī, mūsu krievvalodīgajā presē un masu saziņas līdzekļos nav zinātniskas padomju laika historiogrāfijas, bet ir meli ar dažiem atlasītiem impērijai komfortabliem faktiem.¹⁵ Mitoloģisko padomju laika sarkano krāsu šeit nomaina mitoloģiskā baltā krāsa.

Padomju realitātes rekonstrukcija, balstoties uz zinātnisko faktu sistēmu, kas pamatojas uz realitātes faktiem, ir ārkārtīgi svarīgs, atbildīgs un sarežģīts process vēsturiskā pētījuma empīriskajā līmenī.¹⁶ Taču padomju laika pētniekiem tas iespējams tikai daļēji un ne visos jautājumos, jo viņu rīcībā nav zināšanu par daudzām padomju okupācijas realitātes parādībām. Krievijas impērijai 16.–20. gs. vienmēr taisnība, taču tās vadības taisnība pēdējā gadsimtā mainās apmēram ik pēc 12 gadiem. Krievijas (PSRS) impērijas vēstures īpatnība visos tās historiogrāfijas pastāvēšanas laikos bija tai nekomfortabla vēstures faktu neievērošana un slēpšana, it īpaši padomju laikā.¹⁷ Padomju laika Latvijas arhīvu (Baltijas Kara apgabala, LPSR VDK, LPSR ministriju sarakstes ar Maskavu un citu arhīvu) izvešana uz Krieviju, arhīvu cenzūra un slepenība atstāj vēsturniekiem iespēju vērtēt padomju laiku, it kā skatoties caur atslēgas caurumu. Vēsturnieka pētniecisko darbu ierobežo vai pat pilnīgi izslēdz PSRS pastāvošā austrumnieciskām diktatūrām raksturīgā vairākkārtējā slepenības sistēma, kura spiež pētniekus censties rekonstruēt notikumus tikai pēc šo slepeno rīkojumu saglabātām sekām. PSRS laikā pastāvēja LKP CK, rajonu un pilsētu komiteju “direktīvu” telefonesības,

vismaz četru pakāpju dokumentu slepenības pakāpes,¹⁸ kurjerpasta piegādātie rīkojumi un pavēles tikai parakstīšanai vai iepazīšanai 24 stundu laikā un to nosūtīšana uz Maskavu pēc parakstīšanas vai iepazīstināšana ar dokumentu LKP CK, apliecinot to ar parakstu, — tas viss veidoja rīkojumu slāni, par kuru dokumenti vispār nav saglabājušies. Tāpēc, restaurējot zinātnisko faktu sistēmas, vēsturniekam nav iespējams padomju laika analīzei pilnībā izmantot vēstures tradicionālās pamatmetodes — vēsturiski ģenētisko, vēsturiski salīdzinošo, vēsturiski tipoloģisko un vēsturiski sistēmisko metodi.

Netradicionālā pieeja avotu heuristikas jomā, manuprāt, jāveic vairākos virzienos.

Pirmajā, literatūras un avotu materiālu vākšanas posmā pētniekam svarīgākie ir cenzūras slepenie noteikumi, sākot ar t. s. cenzoru bibelēm, kuras 1943.–1987. gadā izdotas deviņos sējumos.¹⁹ Latvijas padomju laika kultūras dzīves pētniekiem jāzina arī deviņi t. s. novecojušo grāmatu 1944.–1951. gada saraksti,²⁰ pēc kuriem no Latvijas bibliotēkām izņēma un iznīcināja ap 17 milj. grāmatu, avīžu un žurnālu eksemplāru. Bez to izstudēšanas pētnieks vispār nevar zināt, ko attiecīgā laikā bija atļauts publicēt, bet par kādiem jautājumiem, teritorijām, tematiem padomju laika publikācijās nevar atrast nekādu ziņu. 2008. gadā latviešu valodā izdots 399 lappušu garais “PSRS atklātajos iespaidāros, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegto datu saraksts” rāda, ka vēl 1970. gadā slepens bija viss, sākot no zvejas tīklu acu lieluma Baltijas jūras zvejā līdz t. s. specnometinātajiem, iedzīvotāju skaitam un sastāvam, utt. PSKP CK ar PSRS GLP un PSRS VDK palīdzību izdevās padomju laika vēstures literatūru, avotu publikācijas likvidēt kā zinātni, izdevās par šo posmu visu labi noslēpt un nekā neatklāt.

Otrais virziens ir īstenībai tuvāko empīrisko datu meklēšana PSRS slepenajos vai dienesta vajadzībām padomju laikā publicētajos materiālos. Pirmkārt, tie ir dienesta vajadzībām

bez tiesībām datus publicēt izdotie rūpniecības, lauksaimniecības, tirdzniecības un kultūras statistikas krājumi, ko Latvijā izdeva PSRS Centrālās statistikas pārvaldei pakļautā Latvijas statistikas pārvalde.²¹ Padomju laika pētīšana prasa gan lielu, gan neiespējamu, gan oficiālo, gan neoficiālo datu kritisku analīzi. Vēsturnieku darba metodiskais bruņojums 20. gs. kļuvis smalkāks, daudzpusīgāks un komplicētāks, it īpaši saimniecības un sociālajā vēsturē, izmantojot kvantitatīvās metodes. Jo vēsture pārvēršas par kvalitatīvu tad, ja pētīšanu veic ar kvalitatīvām metodēm un to dara speciālisti, kas nonāk pie secinājumiem, kurus var izteikt kvantitatīvā veidā.²²

Trešā netradicionālā pieeja ir laika liecinieku materiālu vākšana. Jau 1941. gada rudenī Latvijas Sarkanais Krusts veica Latvijas iedzīvotāju anketēšanu par izvestajiem. Lietuvas valsts pēc neatkarības atjaunošanas jau divas reizes, 1992. un 1996. gadā, veica padomju laikā politiski cietušo cilvēku un laika liecinieku anketēšanu. Diemžēl Latvijā šāda valsts anketēšana pēdējos 20 gados nav notikusi, tā zaudējot būtisku vēstures avotu klāstu. No bijušajiem politrepresētajiem šobrīd dzīva palikusi apmēram trešā daļa, galvenokārt t. s. Sibīrijas bērni, no kuriem Dzintara Geka savākusi 670 atmiņas.²³ Padomju laika mutvārdu vēstures materiālu vākšanai, ko veicis Latvijas Okupācijas muzejs, video lentēs pierakstot ap 1200 padomju laika liecinieku liecības, un Daugavpils Universitātes savāktajai mutvārdu vēsturei ir izcila nozīme padomju laika vēstures dokumentēšanā.

Ceturrtā netradicionālā pieeja Latvijas padomju laika vēstures problēmu pētniecībā ir sadarbības pastiprināšana ar atsevišķiem Krievijas vēsturniekiem, ja viņiem ir vēlme tuvu īstenībai atspoguļot vēstures notikumus, izmantojot to, ka viņiem ir lielāka iespēja strādāt Krievijas arhīvos nekā ārzemniekiem. Šajā sadarbībā mums svarīgos jautājumos (okupācija, kolonizācija u. c.) nepieciešams tuvoties Krievijai. Sekojot Lietuvas piemēram, nepieciešams pastiprināt sadarbību ar

Krievijas ZA Vispārējās vēstures institūtu, ar Maskavas Starptautisko vēstures izglītības tiesībsargāšanas un labdarības biedrību "Memoriāls", ar Ukrainas un Baltkrievijas universitātēm un muzejiem u. c. Privāti kontakti ar Krievijas zinātniekiem var sniegt labus rezultātus padomju laika arhīvu kopiju iegūšanā un pētniecībā.

Piektā padomju laika izpētes netradicionālā pieeja ir pētnieku absolūta nepieciešamība balstīties tikai uz visiem vēstures pirmavotiem arhīvos, muzejos un privātos krājumos. Lai nopietni pētītu kādas valsts vēsturi, jāprot šīs valsts valoda, jāstrādā šīs valsts arhīvos un citās avotu krātuvēs. Tāpēc jau arī Latvijas vēstures arhīvi, muzeji, atmiņu krājumi šodien ir daudz labāk izpētīti nekā Krievijas arhīvi.

Sestkārt, padomju laika vēstures pētniekiem Latvijā vēl papildus jāzina krievu valoda un jāstrādā Krievijas arhīvos, jo padomju laika Latvijas vēsture glabājas galvenokārt Krievijas arhīvos. Taču vairākiem jaunajiem vēsturniekiem Baltijas valstīs ir problēmas ar krievu valodas zināšanām. Pretēji nosaukumam un konstitūcijai, PSRS bija unitāra un centralizēta valsts, kā rezultātā arī Latvijas padomju laika vēsture glabājas Krievijas arhīvos. Daudzus Latvijas PSR politiskos, saimniecības un kultūras jautājumus izlēma unitārās PSRS impērijas centrā bez Baltijas republiku ziņas. Tā jautājumu par Baltijas tautu izvešanu 1949. gadā PSRS vadība sāka risināt jau 1947. gadā, uzdodot LPSR VDK sastādīt izvedamo sarakstus, bet tikai 1949. gada janvārī VK(b)P CK politbirojs pieņēma slepenu lēmumu, kuram mēs zinām tikai numuru un datumu. Pēc PSRS Valsts plāna komitejas arhīva materiāliem redzams, ka Latvijas PSR Valsts plāna komiteja vēl 1965. gadā ik gadus ziņoja, ka kvalificēta darba spēka PSRS noteikto saimniecisko pasākumu īstenošanai 1964.–1970. gadā republikā pietiek.²⁴ Tajā pašā laikā PSRS Valsts plāna komiteja paredzēja ik gadus nosūtīt uz Latviju 15 000–25 000 cilvēku un celt viņiem

dzīvokļus. Arī Rīgas pilsētas visu veidu transporta struktūras celtniecību plānoja slepeni, un dažus Latvijas pārstāvjus 1976. gadā uzaicināja tikai uz šī Rīgas celtniecības plāna pieņemšanu.²⁵ Rodas iespaids, ka mēs bijām kolonija unitārajā impērijā un par daudz uzsveram savu varešanu padomju laikā. Lai gan 20. gs. 90. gados stāvoklis Krievijas arhīvos bija uzlabojies, tajos joprojām pastāv netradicionāli darba apstākļi.

1993. gada 7. jūlija "Krievijas Federācijas arhīvu fonda un arhīvu likumdošanas pamati"²⁶ un 1993. gada 21. jūlija likums "Par valsts noslēpumu" noteica, ka pēc 30 gadiem visi dokumenti pieejami visām lasītāju grupām, izņemot dokumentus par pilsoņu personīgo dzīvi — tie pieejami pēc 75 gadiem. 1992.–1993. gadā Krievijas arhīvos atslepenoja ap 3,5 miljonu lietu. Taču šie arhīvu izmantošanas noteikumi neattiecās uz t. s. Krievijas iestāžu arhīviem, kuri ir šo iestāžu pārziņā un izmantojami pēc šo iestāžu sastādītiem noteikumiem.

Tādējādi Krievijā arhīvi iedalāmi valsts arhīvos, kuri oficiāli pieejami ar atļauju, un iestāžu arhīvos, kuri pieejami ar speciālām šo arhīvu pielaidēm. Pie valsts arhīvu grupas pieder vispirms Krievijas Federācijas Valsts arhīvs (bij. Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas valsts arhīvs), Krievijas Sociāli politiskās vēstures arhīvs (bij. PSKP CK arhīvs), Krievijas Jaunāko laiku valsts vēstures arhīvs (bij. PSKP CK arhīvs pēc 1952. gada), apgābi un pilsētu arhīvi. Bez PSKP CK orgbiroja, PSKP CK ideoloģiskās komisijas, PSRS Zinātņu akadēmijas koordinācijas komisijas, Izglītības un kultūras ministrijas arhīvu rūpīgas izpētes padomju laika vēstures un arī letonikas problēmas nebūs skaidras. Memoriāla arhīvā Maskavā glabājas 164 latviešu atmiņas un citi dokumenti par latviešu dzīvi Sibīrijā, gaitām Gulagā un cietumos, kuras vajadzētu publicēt. PSRS VDK arhīva nepieejamību dažos jautājumos var kompensēt PSRS VDK dienesta vajadzībām publicētie materiāli.²⁷ Šajos arhīvos²⁸ varētu savākt ma-

teriālu pat monogrāfiskiem pētījumiem, taču diemžēl to Latvijas vēsturnieku skaits, kuri pēc 1991. gada tur ir strādājuši, sistemātiski nepārsniedz skaitli pieci. Pie iestāžu arhīviem pieder Krievijas Federācijas Prezidenta arhīvs (1940–1991), Krievijas Ārlietu ministrijas arhīvs, Krievijas Centrālā Federālā izmeklēšanas biroja (bij. PSRS VDK) arhīvs, Krievijas Aizsardzības ministrijas centrālais arhīvs. Šajos arhīvos pēc neatkarības atjaunošanas īsāku laiku strādājuši četri Latvijas padomju laika pētnieki.

Saprotams, katrai valstij ir savi noslēpumi, un to saglabāšanu garantē arhīvu starptautiskā likumdošana. Taču ne tikai krievi, bet dažkārt arī latvieši slēpj pētniekiem arhīvus, kuriem ir zinātniska vērtība. Latviešu trimdams ir atstājusi galvenokārt populārzinātniskus pētījumus un atmiņu krājumus, taču nav izveidota vienota trimdas vēstures dokumentu bāze. "Nevienā patvēruma zemē netika ierīkots šādai vajadzībai piemērots centrs ar attiecīgu arhīvu un bibliotēku."²⁹ Daļēji šo trūkumu kompensē privātie un sabiedrisko organizāciju arhīvu fondi, kas atgriežas Latvijā.³⁰ Joprojām nezinām, kur glabājas ģenerāļa Rūdolfa Bangerska (1878–1958) arhīvs. Arī sūtņa Kārļa Zariņa (1879–1963) arhīvā³¹ trūkst materiālu par Otrā pasaules kara laiku.

Visos Krievijas valsts arhīvos strādā atslepenošanas komisijas, kas gada laikā atslepeno simtiem, bet vienlaikus aizslepeno tūkstošiem lietu. Atslepenošanas komisiju darba rezultātā liela daļa arhīva lietu tiek ieviesta slepeno lietu sarakstos, apraksta (kataloga) piezīmēs ierakstot vai iespiežot zīmogu "Lasītavai neizsniedz"³² vai "Lieta restaurācijā",³³ "Lieta iesiešanā".³⁴ Ja slepenās informācijas lietu skaits ievērojami palielinās, tad arhīva aprakstus "pārstrādā", ievēdot jaunajā katalogā tikai tās lietas, kuras pierāda pašreiz vajadzīgo patiesību. Ja dokuments tomēr atrasts un apsolīts, ka arhīvs izsniegs tā kopiju, lūdzot lasītājam ierakstīt kopēšanai paredzēto dokumentu sarakstu, tas vēl nenozīmē, ka arhīvs kopiju izgatavos. Nereti kopijas

neizgatavo³⁵ vai izgatavo ar zīmogu “Nav atļauts publicēšanai”³⁶. Turklāt ārzemniekiem izgatavotās arhīvu materiālu kopijas ir vairākkārt dārgākas (līdz 2,60 USD vai 1,3 Ls par vienu A4 formāta lapu). Tāpēc bieži vien pētnieki cenšas pārrakstīt dokumentus savos piezīmju blokos.

Darbu Krievijas arhīvos traucē fondu ilgstošā apstrādāšana. Fonda nosaukums un iestādes darbības gadi arhīvu pavadoņos norādīti, turpretī fonda aprakstu (katalogu) skaits ārzemniekiem parasti uzrādīts daudz mazāks, nekā tas ir īstenībā. Lasītāvā parasti izsniedz 1–2 aprakstus, bet lasītājiem, it īpaši ārzemniekiem, paziņo, ka vairāk aprakstu nav.³⁷ Visai tipiska arhīva lietu arhivāras apstrādes metode ir vairākkārtēja lietas paginēšana, kuras rezultātā pēc “ekspertēšanas” lappušu skaits lietā katru reizi samazinās. Kur paliek no lietas izņemtie dokumenti, grūti iedomāties, taču nevar izslēgt jaunāko variantu — tos iznīcina. PSRS totalitārisms un tā mantinieki vēsturniekiem radīja apstākļus, ka patiesu informāciju par padomju pagātni, kuras jau nav, mēs šodien nespējam nodot nākamajām paaudzēm, kuru šodien vēl nav. Tas attiecas gan uz informācijas saglabāšanos, gan informācijas vākšanu un dekodēšanu. Neraugoties uz grūtībām, kas pētniekiem jāpārvar, citas izejas, kā pētīt padomju laiku, mums nav.

Septiņkārt, padomju laika vēstures avotu stāvoklis un nepieejamība liek Latvijas vēsturniekiem vairāk pievērsties padomju laika vēstures dokumentu pētījumiem Vācijas, Zviedrijas, Somijas, Francijas, Anglijas, ASV un citu valstu arhīvos, institūtos, bibliotēkās, muzejos. Tā, piemēram, Lietuvas sevišķais arhīvs Viļņā,³⁸ Vācijas t. s. štazi (valsts drošības sistēmas) arhīvs Berlīnē,³⁹ Rietumu valstu sūtņu ziņojumi par stāvokli un notikumiem Latvijā vismaz daļēji sniedz iespēju pētniekam apiet Krievijas arhīvu nepieejamību. Jaunu informāciju par padomju laiku sniedz t. s. Starptautisko valstu arhīvu izmantošana (štazi līgumi ar PSRS VDK par savstarpējo

informācijas apmaiņu un sadarbību, Francijas vēstniecības ziņojumi Francijas Ārlietu ministrijai par Baltijas tautu garīdzniekiem Vatikāna vajadzībām u. c.). Bez valsts arhīviem ārzemēs jāizmanto pētniecības iestāžu, apvienību, biedrību arhīvi. Līdztekus ārvalstu arhīvu dokumentu izmantošanai jāpaplašina arī šajos arhīvos esošo Krievijas arhīvu kopiju izmantošana. Šādas kopijas 20. gs. 90. gados ieguva ASV, Polijas, Lietuvas, Austrijas u. c. valstu arhīvi. Diemžēl Latvijas valsts arhīvi gan toreiz, gan tagad Krievijas arhīvu materiālu kopēšanu izmanto ļoti nepietiekami, daļēji arī tāpēc, ka šos arhīvus maz pazīst.

PSRS administrācijas totālā slepenības sistēma, daudzu Latvijas PSR arhīvu materiālu iznīcināšana, aizvešana uz Krieviju, Krievijas arhīvu aizslepenošana un to izmantošanas grūtības nosaka nepietiekamu padomju laika atspoguļojumu atjaunotās Latvijas demokrātiskajā historiogrāfijā un mūsdienu Latvijas un starptautiskajā sabiedrībā. Taču padomju laika pētniekiem jāsaprot, ka ne tikai ar heiritikas, bet arī ar avotos slēptās informācijas atšifrēšanas grūtībām, ar avotu satura dekodēšanu. Padomju laika vēsturi var atklāt, izmantojot vēstures zinātniskās tradicionālās un netradicionālās pieejas. Tradicionālais vēstures avots atbild uz jautājumiem, kurus tam uzdod, turpretī padomju vēstures avots vairāk atbild uz jautājumiem, kurus tam neuzdod. Padomju laika Latvijas vēstures avotiem ir lielas tradicionālās Krievijas vēstures avotu iezīmes — pirmkārt, lielas “Potjomkina sādžas” statistikā, ziņojumos, atskaitēs un citur, kas atspoguļo superetnosa mesianismu. Vara, nauda un kontrole bija vienās rokās, dominēja fiziskā un garīgā vardarbība. Tā bija Eiropas malienes atbilde uz Eiropas civilizāciju. Eiropā ģenerāļi vienmēr gatavojās pagājušajam karam, turpretī padomju politiķi un ģenerāļi plānoja “Vispasaules padomju republikas” izveidošanu — vispirms Eiropā. Rezultātā gandrīz visi neslepenie vēstures avoti ir monopartijas politiskās mitoloģijas un cenzūras ietekmēti, tie jāpēta daudz rūpīgāk,

jāpēta grupveidā un jāuztver ar daudz lielāku skepsi nekā citu laikmetu vēstures avoti.

PSRS literatūras un avotu cenzūras noteiktais stāvoklis pētniekiem spiež izmantot arī minētās netradicionālās padomju vēstures metodes. Netradicionālā pieeja padomju laika vēstures pētīšanai ir tradicionālo vēstures metožu papildināšana ar iespējām rekonstruēt unitārās totalitārās valsts laika notikumus Latvijā. Netradicionālās metodes vēsturē ir netradicionālie vēstures pētīšanas veidi, vēstures pētīšanas paņēmieni kopums padomju totalitārās vēstures atklāšanā gan literatūras, gan avotu līmenī. Tikai tradicionālo un netradicionālo padomju laika izpētes metožu pielietošanas sinerģētiskais efekts var mūs tuvināt vēsturiskās patiesības atklāšanai.

Atmodas laikā daudz runāja par vēstures "baltajiem plankumiem" un nepieciešamību tos izpētīt. Toreiz zināmo "balto plankumu" izpētē šodien daudz kas izdarīts.⁴⁰ Nevardarbīgās pretošanās pētīšana pierādīja, ka garīgais komponents (sastāvdaļa) latviešu psihosomatiskajā organismā ir spēcīgāks nekā fiziskais, ka nevienu ideoloģisku kustību, to skaitā nacionālās neatkarības kustību, ne fiziski, ne garīgi nav iespējams likvidēt.⁴¹ Taču daudzi no tiem "baltajiem plankumiem" joprojām palikuši nepētīti, daudzus nav iespējams izpētīt avotu trūkuma dēļ, daudzi ir radušies no jauna.

Vairākums nāciju postpadomju un t. s. sociālistisko valstu telpā, arī latvieši, pēc PSRS sabrukuma vairāk vai mazāk uzskata sevi par padomju vergiem, lai gan viņu vidū bija arī garīgi un fiziski bendes. Impērijas noziegumiem un pāri darījumiem 20. gs. otrajā pusē pievērsta liela nozīme. Turpretī savas tautas līdzdalība svešās kundzības nodibināšanā, uzturēšanā un impērijas noziegumos, manuprāt, tiek pētīta nepietiekami. Maz pētīti jautājumi ir nācijas un valsts iekšējie cēloņi okupācijas varas nodibināšanā, brīvprātīga dalība Sarkanajā armijā, PSKP (LKP) nomenklatūrā, drošības orgānos, cilvēku izvešanā,

politiskas, komunistiskas zinātnes, literatūras un mākslas veidošanā, t. i., noziedzīgā kolaboracionismā ar okupācijas varu. Lietuvas vēsturnieki 1996.–1999. gadā divos sējumos publicējuši kritisku Lietuvas KP vēsturi,⁴² 1999. gadā iznākusi Lietuvas PSR VDK vēsture no 1940. līdz 1953. gadam, kuras pielikumā ievietotas 700 čekistu biogrāfijas un attēli,⁴³ "Garīgais genocīds Lietuvā".⁴⁴ Turpretī Latvijā šādi jautājumi monogrāfiski nav pētīti. Raksturīgi, ka arī Latvijas historiogrāfijā Vācijas un Krievijas okupācijas laika pētījumos dominē pretošanās, bet kolaborācijas aspekti tiek atstāti neatzīti. Tā kā kolaborācijas viedoklis uzsvērts mazāk abu okupāciju varai vairāk pietuvinātajās aprindās, jādomā, ka šī viedokļu disproporcija veidojās nolūkā attaisnot padomju okupācijas režīma noziedzīgos kolaborantus. Ne nacisms, ne boļševisms, ne to impērijas nebija viena aktiera teātris, kurā darbotos tikai šodien nereti par vienīgajiem vainīgajiem ieceltie Hitlers un Staļins vai Berija. Aiz Hitlera 1944. gadā stāvēja ap deviņi miljoni nacistu partijas biedru, bet aiz Staļina 1950. gadā — ap seši miljoni boļševiku.⁴⁵ Mūsu vēsturnieki, pārmērīgi visu "staļinizējot", personalizējot PSRS impērijas diktatūras augstāko posmu, iespējams, pilda PSKP 20. kongresa lēmumus un attaisno PSKP kopā ar Krievijas IV impēriju. Tā kā sadarbošanās neizslēdz arī pretošanos, dalījums kolaboracionistos un pretošanās dalībniekos ne vienmēr ir precīzs. Nav pētīta Vlasova armijas iesaukšanas punktu darbība Latvijā, septiņu krievu policijas bataljonu darbība un krievu karošana vērmahtā.⁴⁶ Jāmeklē dziļāki šo divu Eiropas 20. gs. totalitāro režīmu cēloņi un jānoskaidro, ciktāl tautas (mūsu gadījumā latvieši un krievi) bija vainīgas "Vispasaules padomju republikas" nodibināšanas centienos. Arī nesen publicētie apkopojšie darbi nestāsta par 10 000 padomju aktivistu nošaušanu 1941.–1943. gadā, bet leģiona dezertierus piemin tikai vienā rindkopā.⁴⁷ Vēl 20. gs. 80. gados mums bija vairāk nekā 180 000 PSKP biedru, no kuriem gandrīz 10 000 bija PSKP

vadošā šķira — nomenklatūras darbinieki. Interesanti salīdzināt nomenklatūras darbinieku rakstiskos zvērestus un solījumus cīņties par komunisma uzvaru visā pasaulē, iestājoties PSKP, piemēram, ar viņu runām Latvijas Republikas Saeimā. Atšķirībā no Lietuvas, kur politiskajā zinātnē, literatūrā, mākslā, vēstures grāmatās vainīgie lietuvieši nosaukti vārdā,⁴⁸ pie mums, tāpat kā Krievijā, ja runā par noziegumiem, visa vaina parasti uzvelta staļinismam. Jāautā, vai latviešu nācija ir gatava runāt par negatīvo un visiem “baltajiem plankumiem” savā vēsturē, savā rīcībā, nepolitizējot Latvijas vēsturi.⁴⁹ Ja nācija ir sociālās un nacionālās uzvedības summa un mēs gribam iekļauties Eiropas modernizācijas procesā, mums jāatzīst gan parastais, gan noziedzīgais kolaboracionisms abām okupācijas varām un citas savas kļūdas un trūkumi, ne tikai jāprasa atvainošanās no citiem.

Otrā problēma, kuru mēs nepietiekami analizējam, ir daži PSRS pozitīvi vērtējami ieguldījumi Latvijas PSR saimniecībā un kultūrā, lai Latviju pārvērstu par PSRS skatlogu uz Rietumiem. Te minama rūpnīcu un dzīvokļu celtniecība, tiesa, galvenokārt kolonistu vajadzībām, kolhozu un sovhozu ciematu celtniecība, lauku meliorācija, mākslas filmu radīšana — arī, protams, nolūkā sasniegt “artterapeitiskos” impērijas mērķus. Tā kinofilmā “Ilkais ceļš kāpās” spēlēja vairāki talantīgi aktieri, taču filmas saturs bija paredzēts sabiedrības “artterapijai” — darbaļaužu komunistiskajai audzināšanai. PSRS laikā literatūra, filmas, māksla tika veidota PSRS slēgtajā totalitārajā sabiedrībā PSKP CK propagandas vajadzībām, un literatūrā, filmās un mākslā saglabājās ievērojamais komunisma kupris. Tāpēc padomju laika pētniekiem blakus tiešajai propagandas izpētei jāpievēršas tematikai par padomju literatūru, kino, mākslu, jāatrod un jāatklāj to satura būtība. Padomju laika kultūras nepētīšana veicina šo laiku anamnēzi cilvēku apziņā. Tas liecina, ka vēstures mitoloģija Latvijā izplatījās gan pēc Otrā pasaules kara, gan pēc “aukstā” kara.

Kultūras vēstures jautājumu nepietiekamus pētījumus noteica atjaunotās Latvijas vēsturnieku pārmērīga pievēršanās politiskajai vēsturei un mazāka vērība saimniecības un kultūras vēsturei.

Ja runā par padomju laika izpētes organizāciju (makro līmeni) profesionālu vēsturnieku pētījumu rezultātā bez kādām direktīvām no augšas, Baltijas un pārējo demokrātisko valstu vēsturnieki principiālos jautājumos divdesmit gados nonākuši pie aptuveni vienādiem pamatsecinājumiem. Problēma ir Baltijas valstu vēsturnieku sadarbības nepietiekama organizēšana padomju laika pētījumos pēc kopīga stratēģiska plāna, piedalīties tikai atsevišķu rakstu krājumu, žurnālu rakstu, konferenču referātu sagatavošanā ir par maz. Baltijas valstu vēsturnieku sadarbība pašreiz ir mazāka nekā padomju laikā,⁵⁰ kad daudzus Baltijas vēsturniekus vienoja kopējā Baltijas valstu ideja pretoties pārkrievošanai un atbrīvoties no PSRS kundzības, Maskavas uzdoto sadarbību ar Krieviju reducējot uz sadarbību idejiski un mentāli tuvāko Baltijas zinātnieku starpā. Manuprāt, jāuzlabo Latvijas, Baltijas valstu un starptautiskā Latvijas padomju laika pētniecības koordinācija postpadomju valstīs. Padomju laika pētījumos jāpārvar novadpētnieciskums un plašāk jāizmanto vēsturiski salīdzināmā metode, teritoriāli, hronoloģiski un tematiski lielāku vērību pievēršot šo pētījumu monogrāfiskām formām un publikācijām angļu un krievu valodā. Jāizstrādā padomju laika pētīšanas ilgtermiņa stratēģija, organizējot Latvijā padomju laika pētniecības centrus kā Lietuvā, Polijā, Vācijā stingrā starptautisko koordinātu sistēmā.

Nepētīta ir PSRS politika, ko tā Baltijā organizēja caur kara bāzēm 1939.–1940. gadā⁵¹ un okupācijas karaspēku 1944.–1994. gadā, caur reliģiskām konfesijām un dažādām biedrībām.⁵² Nepētīto tēmu un virzienu skaitu varētu turpināt, veicot padomju laika vēstures zinātnes pētniecību. Vai mūsu vēsturnieku nepievienošanās šo tēmu nepētīšanai neliecina par postkoloniālisma

sindromu, no kura jēdziena lietošanas vairums vēsturnieku pat izvairās?⁵³ Katrā ziņā padomju periodā ar varu un postpadomju periodā instinktivi pašsaglabāšanās dēļ noklusētā historiogrāfija, avoti un pētījumi ir netradicionālās pieejas galvenie izpētes objekti. Taču tās atklāšanu arī mūsdienās traucē gan Rietumu, gan mūsu pašu izvairīšanās no historiogrāfijas.⁵⁴

Lai vērtētu padomju laika vēstures pētīšanas nepieciešamās pārvirzes mūsdienu Latvijā un ietu arī netradicionālā virzienā, pirmkārt, jāievēro, ka no 2000. gada Krievijas oficiālā vēsture šodien ir pilnīgi identiska PSRS 1940.–1990. gadu vēstures tēlojumam. Krievijas impēriskā modernizācija kopš 19. gs. nav ievērojusi vēstures faktus, bet veidojusi impērijai komfortablus mītus, sākot no tatāru–mongoļu jūga (18. gs. mīti) līdz Eiropas atbrīvošanas karagājieniem 1940.–1945. gadā un PSRS kā pasaules supervalstij (20. gs.). Taču “patriotiskais” viedoklis Latvijā parasti ir Krievijas oficiālās vēstures atdarinājums dzeltenās preses līmenī, kas ir ideāls Latvijas pēckara kolonistiem. Šķiet, ka Krievijas Valsts domes 2009. gadā nodibinātā komisija cīņai pret vēstures pārrakstīšanu patiesībā ir šīs valsts mēģinājums rehabilitēt arī 1939.–1990. gadu PSRS vēsturi mūsdienās. Otrkārt, PSRS oficiālās vēstures tēzu neatkārtošana šodien valstij, pētniecības iestādēm un autoriem var draudēt ar administratīvām (neielaišana valstī) vai ideoloģiskām (“Antikatiņa”, NSV institūta izdevumi, kinofilmas u. c.) represijām. Treškārt, viena no svarīgākajām netradicionālajām pieejām padomju laika pētniecībā ir pārvarēt ierobežojumus pieejai Krievijas arhīviem un veikt plašāku starptautiskās sabiedrības informēšanu par postpadomju vēstures pētījumu rezultātiem bijušajā padomju zonā. Ceturtkārt, netradicionālās pieejas apspriešana Letonikas III kongresā liecina, ka Latvijas vēsturnieki cenšas noraidīt starptautiskajā zinātniskajā literatūrā izplatīto viedokli, ka atjaunotās Latvijas vēstures pētniecībā vērojamas padomju

ietekmes, to skaitā vēstures vienkāršošanas metodes.⁵⁵ Demokrātijas principu atjaunošana Latvijas vēstures zinātnē pēc 1991. gada Latvijā uzliek par pienākumu vērtēt autoritārisma un totalitārisma unitāro laiku pēc iespējas tuvāk īstenībai, arī ceļot vēsturnieku profesionalitāti un izmantojot netradicionālās zinātniskās pieejas un metodes. Taču vienlaikus jāatceras, ka totalitāro impēriju vēsturi iespējams pilnīgi atklāt tikai pēc totalitāro impēriju un to mantinieku sabrukuma. Netradicionālā zinātniskā pieeja padomju laika vēstures izpētei pašreiz ir tikai mēģinājums dziedināt PSRS totalitārisma atstātās brūces padomju laika vēstures literatūrā un avotos, mēģinājums padomju laika vēstures pētījumus tuvināt vēstures īstenības invariantam. Kamēr nenoskaidrosim padomju laika notikumus ārpusē un procesus sevī, soli uz priekšu paspērt nevarēsīm.

Avoti un piezīmes

- ¹ Vipera R. *Vēstures lielās problēmas*. Rīga, 1940. 137. u. c. lpp.; Longworth P. *Russia's Empires. Their Rise and Fall. From Prehistory to Putin*. London, 2005. P. 261–181.
- ² *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava, 1999. 317. lpp.
- ³ Varslavāns A. *Ievads vēstures zinātnē*. Rīga, 2001. 136. lpp.
- ⁴ Turpat, 137. lpp.
- ⁵ PSRS atklātajos iespaidāros, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegtu datu saraksts. Maskava. 1970. Dokumentu krājums. Rīga, 2008. 72. lpp., 83. piezīme.
- ⁶ *Svešvārdu vārdnīca*. 798. lpp.
- ⁷ Darbu tematiku un tekstus apsprieda dažādās neoficiālās komisijās (R. Verro komisija), apspriedēs pie LKP CK III sekretāra, sašaurinātās LKP CK biroja sēdēs, pie LKP CK nodaļas vadītāja, kuras netika protokolētas, bet pret kurām zinātnieki nevarēja

- iebilst. (Pormale M. *Zinātnes un dzīves ceļos*. Rīga, 2008. 1., 176, 189. lpp.) Tā Daugavpils Pedagoģiskā institūta pasniedzējas Kuzņecovas manis 1980. gados vadītās disertācijas nosaukums “Latvijas zemnieku saimniecības vēsture” LKP CK tika nomainīts pret nosaukumu “Latvijas zemnieku saimniecības reakcionārā loma”, par ko man mutiski paziņoja prof. M. Duhanovs.
- 8 Шевякин А. П. *17 тайн Лубянки*. Москва, 2007. С. 444.
 - 9 Разрешается набор.
 - 10 Разрешается печатать. ЯТ...
 - 11 Разрешается выпуск в свет.
 - 12 Введение единомыслия в России (Кузьма Прутков).
 - 13 *Источниковедение*. Москва, 2001. С. 20; Козлов В. П. От преодоления мифов истории к поискам реалий прошлого. *Новая и новейшая история*. Москва, 2009. № 1. С. 3–9.
 - 14 Данилов В. П., Якубовская С. И. О фигуре умолчания в исторической науке. *История советской политической цензуры. Документы и комментарии*. Отв. сост. Горяева Г. М. Москва, 1997. С. 153–163, 557.
 - 15 *История. 9 и 11 выпускные классы*. Москва, 2002. С. 486, 499 и др.; *Okuriositos Lietuvos istorija*. Vilnius, 2005. 572. u. c. lpp.; Zamascikov S. *Sovjet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts*. JBS, VIII, 3 (1987). P. 221–234; Афанасьев Ю. Н. Феномен советской историографии. *Советская историография*. Москва, 1996. С. 30.
 - 16 Varslavāns A. *Ievads vēstures zinātnē*. Rīga, 2001. 138. lpp.
 - 17 Pusi gadsimta un ilgāk arhīvos tiek slēpts daudz svarīgu dokumentu. 1987. gada 10. jūlijā PSKP CK Sevišķās daļas priekšnieks L. Moškovs informēja M. Gorbačovu, ka 1982. gada 30. oktobrī no PSRS Ārlietu ministrijas V. Molotova sekretariāta PSKP arhīvā ienākuši deviņi dokumenti ar nosaukumu tos “glabāt sevišķi stingra režīma apstākļos”. Starp šiem dokumentiem bija PSRS un Vācijas 1939. gada 23. augusta līguma slepenais pielikums. PSRS Augstākā padome šos dokumentus paziņoja par spēkā neesošiem kopš parakstīšanas brīža.
 - 18 Slepeni, pilnīgi slepeni, valsts nozīmes slepens, sevišķas nozīmes slepens, A un G grupas slepens u.c.
 - 19 PSRS atklātajos iespieddarbos, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegto datu saraksts. Slepeni. Maskava. 1970. Rīga, 2008. Priekšvārds, 16. lpp.
 - 20 Novecojušo grāmatu saraksti 1–7. Apvienotais saraksts. Dienesta vajadzībām. Rīga, 1951.
 - 21 Статистический бюллетень. № 3. Статистическое управление Латвийской ССР. Не подлежит опубликованию в открытой печати. № 130. Рига, 1956.
 - 22 Kellenbenx H. Die Methoden der Wirtschaftsgeschichte. *Kölner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Heft 22. Köln, 1972. S. 25.
 - 23 *Sibīrijas bērni. Mums tas bija jāizstāsta...* I un II sēj. Rīga, 2008.
 - 24 Krievijas Valsts ekonomikas arhīvs (KVEA), 4372. f., 66. apr., 168. l., 1.–3. lpp.
 - 25 Turpat, 67. apr., 644. l., 187. lp.
 - 26 Основы законодательства об Архивном фонде Российской Федерации и архивах. 7.06.1993. *Отечественные архивы*. Москва, 1993. № 5. С. 8.
 - 27 Алфавитный список изменников Родины, агентов иноразведок, карателей и других государственных преступников, подлежащих розыску. Совершенно секретно. Москва, 1979.
 - 28 Krievijā 2002. gada 1. janvārī bija 15 federālie arhīvi, 176 valsts arhīvi, 32 federālo subjektu personālsastāva arhīvi un 2400 municipālie arhīvi. Отечественные архивы. Москва, 2003, № 2. С. 9; Creuzburger St., Linder R. *Russische Archive und Geschichtswissenschaft*. Fr./M., Berlin, 2003.

- ²⁹ Ģermanis U. *Izvērtēšanai. Par mūsu vēsturisko pieredzi*. Memento, Stokholma. 5. lpp.
- ³⁰ Trimdas arhīvi atgriežas. LVA, Rīga, 1996, 2000, 2004.
- ³¹ LVA, 2263. fonds.
- ³² В читальный зал не выдается.
- ³³ Дело в реставрации.
- ³⁴ Дело на переплете.
- ³⁵ Darbinieku trūkums (KĀVA), Latvijas statistikas materiāli pamīšus ar citu padomju republiku materiāliem, kurus Latvijai neizsiedz (KVEA) u. c.
- ³⁶ Публикации не подлежит.
- ³⁷ Krievijas Federācijas Valsts arhīvā no 69. fonda sešiem aprakstiem izsniedza divus, no 9425. fonda 12 aprakstiem — trīs aprakstus.
- ³⁸ Lietuvos Ypatnejos gasis archivas.
- ³⁹ Stasi-Unterlagen für die politische und historische Ausarbeitung DDR. "Sadarbība ar brālīgajiem orgāniem". VFP CA, Mfs-AA-IX, 10253 u. c.
- ⁴⁰ *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 1.–25. sēj. Rīga, 2000–2009; *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata*, I–X. Rīga, 1999–2009; *Latvijas vēsture*. 20. gadsimts. Rīga, 2005.
- ⁴¹ Blūzma V., Jundzis T., Riekstiņš J., Strods H., Šārps Dz. *Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšanas ceļš, 1945–1991*. Rīga, 2008.
- ⁴² Lienis A. *LKP agonijas kronika*. Dokumentine apybraiža. 1.–2. Vilnius, 1996.–1999.
- ⁴³ Truska L., Anušauskas A., Petravičiute I. *Sovietinis saumugas Lietuvoje 1940.–1953. metais*. Vilnius, 1999.
- ⁴⁴ Skuodis V. *Dvasinis Genocidas Lietuvoje*. Vilnius, 1996.
- ⁴⁵ *Latvijas Padomju Enciklopēdija*. 7. sēj. Rīga, 1986. 399. lpp.
- ⁴⁶ Александров К. *Русские солдаты Вермахта*. Москва, 2005.
- ⁴⁷ *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*. Rīga, 2008. 260. lpp.
- ⁴⁸ *Okupuotos Lietuvos istorija. Lietuva 1940–1990*. Vilnius, 2005. 558.–572. lpp.
- ⁴⁹ Onken E. C. *Geschichte als Politik in Lettland*. Berlin, 1997.
- ⁵⁰ Strods H. Ceļā uz Baltijas 20. gadsimta vēsturi. *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 25. sēj. Rīga, 2009. 468.–479. lpp.
- ⁵¹ Par Baltijas kara apgabala Politiskās pārvaldes lielo palīdzību svarīgāko notikumu risināšanā 1940./1941. gadā J. Kalnbērziņš 1943. gadā ziņoja VK(b)P CK kadru pārvaldes priekšnieka vietniekam N. N. Šataļinam. LVA, 101. f., 5. apr., 1. l., 14.–19. lp.
- ⁵² Strods H. PSRS ideoloģiskā protektorāta veidošana Latvijā 1936.–1940. gadā. *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2006*. Rīga, 2007. 13.–27. lpp.
- ⁵³ Skudra O. Zum Begriff des (Post) Kolonialismus in der lettischen Öffentlichkeit. 7. Konferenz für Baltische Studein in Europe. Lüneburg, 2007. S. 111.
- ⁵⁴ Булдаков В. *Красная смута. Природа последствия революционного насилия*. Москва, 1992. С. 8.
- ⁵⁵ Onken E. C. *Geschichte als Politik in Lettland*. Berlin, 1997; Onken E. C. *Revisio-nismus schon vor der Geschichte*. Köln, 1998.